యుగవిశేషాలు

శాతవాహన చాళుక్యయుగాల మధ్యకాలంలో (క్రీ శ. 200-600) ఆంధ్ర దేశ రాజకీయాలకు తీరప్రాంతమే కేంద్రమయింది. రాయలసీమ ప్రాంతం కొంతగాను తెలంగాణం పూర్తిగాను రాజకీయ ప్రాముఖ్యం కోల్పోయినాయి. ఇందుకు కారణం, శాతవాహన యుగాంతానికి వాణిజ్యం, పరిశ్రమలు క్షీణించి వ్యవసాయమే ఆర్థిక వ్యవస్థకు కీలకం కావడం. తీరాంధ్రంలో పలురాజ్యాలేర్పడి రాజవంశాలు పరస్పర యుద్ధాలలో మునిగితేలినాయి రాజులు 'అనేక సమరావాప్తవిజయ' వంటి బిరుదులు ధరించినారు. పాలనాయంత్రాంగం క్లిష్టమయింది. వ్యవసాయం ప్రధాన పరిశ్రమ కావడంతో రాజుకు రైతుకు మధ్య భూభాగమందు లేర్పడి, ఆర్థిక సామాజిక వ్యవస్థలో నూతన పరిణామాలకు కారణమయింది. బ్రాహ్మణమతశాఖలైన శైవవైష్ణవాలు రాజాదరణతో జనవ్యాప్తి సాధించి. బౌద్ధం నానాటికి క్షీణించింది. బౌద్ధంలో తాంత్రిక పూజా విధానం విస్తరించింది. తెలుగు భాష ప్రాథమిక పరిణామదశలు గడిచి శాసన భాషగా ప్రచారంలోనికి రావడం ఈ యుగ ఆంధ్ర సాంస్కృతిక జీవితంలో ఒక గొప్ప విశేషం.

పాలనావిధానం

శాతవాహన పరిపాలనావిధానాన్నే కొద్దిమార్పులతో ఈ యుగంలో అనుసరించినారు. రాజులు నిరంకుశులేగాని శ్రుతిస్మృతివిహితంగా ప్రభుత్వం నిర్వహించినారు. రాజులు వివిధ శాస్త్రాల్లో పండితులై న్యాయనిర్వహణాది విషయాల్లో సుశిక్షితులైనట్లు శాసనాలనుండి తెలుస్తున్నది. ధర్మమహారాజ, వంచమలోకపాలకాది బిరుదులు నాటి ప్రభువుల ధర్మనిరతిని సూచిస్తున్నాయి. రాజుకు సలహా ఇచ్చి సహాయంచేయడానికి మంత్రిమండలి ఉండేది. అత్యవసర పరిస్థితుల్లో మంత్రిమండలి ప్రత్యేకాధికారాలు నిర్వహించేది. తన శాసనాల్లో రెండో విక్రమేంద్రుడు 'ప్రకృతిమండలేన శైశవేవ ఆరోపితరాజ్యభార' అని చెప్పుకున్నందున బాల్యంలోనే ఇతడ్ని మంత్రిమండలి సింహాసనం ఎక్కించినట్లు భావిస్తున్నారు.యువరాజులు రాకుమారులు పరిపాలనలో రాజుకు తోడ్పడేవారు ముఖ్యంగా పల్లవులలో కుమారునిగాని, సోదరునిగాని యువరాజ్యపట్టాభిషిక్తునిజేసి 'యువమహారాజ' బిరుదంతో పాలనాభారం వహింపజేయడం ఆచారంగా ఉండేది. ఇక్ష్వాకుల కాలంలో మహాతలవర, మహాదండనాయక బిరుదులు ధరించిన సామంతులు రాజుకు సాయం చేసేవారు తరువాతకూడ అమాత్య, సేనావతి, మహాదండనాయక, కోష్టాగారాది ఉద్యోగులు రాజుకు అండగా ఉండేవారు. వరరాజులను జయించి అశ్వమేధ రాజసూయాల ద్వారా సార్వభౌమత్వం ప్రకటించుకోవడం వారి ఆశయం. అందుచేత తరచు పోరాటాలు జరుగుతుండేవి. విష్ణుకుండి మాధవవర్మ, పల్లవ సింహవర్మ దిగ్విజయయాత్ర లొనర్చినారు. కొందరు

రాజులు 'ధర్మవిజయ' అనే బిరుదం దాల్చినారు. ఈ బిరుదాన్ని సరిగా నిర్వహించడం సాధ్యం కాదు. సైన్యంలో గజబలానికి ప్రాముఖ్యం ఇచ్చేవారు. చాతుర్దంత యుద్ధాలలో విష్ణుకుండులు ఆరితేరినవారు. కందారరాజు ఆంధ్రాధిపతి గజఘటలను సంగ్రహించినాడట.

స్థానికపాలనలో ప్రాంతీయ భేదాలు కన్పిస్తున్నాయి. శాతవాహనులవలె బృహత్పలాయనులు రాష్ట్రికులను ఆహారములని పిల్చినాడు. ఆహారాధిపతి వ్యాపృతుడు. ఇక్ష్వాకులు తమ రాజ్యాన్ని రాష్ట్రికులుగా విభజించి సామంత ప్రభువుల పాలనలో నుంచినారు. వీరి సామంతులలో పూగీయులు, చాళుక్యులు, బహుళా పల్లవులు ముఖ్యులు సామంతులు రాజధానిలోనేవుంటూ మహాదండ నాయక, మహాసేనాపతి ఉద్యోగాలలో రాజుకు తోడ్పడేవారు. ఒకేవ్యక్తి రెండు మూడు ఉద్యోగాలు సయితం నిర్వహించేవాడు. శాంలకాయనులు తమ రాజ్యాన్ని విషయాలుగా విభజించి విషయాధిపతులను లేక దేశాధిపతులను నియమించినారు. వీరి గ్రామాధికారికి ముతుడ అని పేరు. విష్ణుకుండులు విషయము, రాష్ట్రికము పర్యాయపదాలుగా వాడినారు. అధికార పురుషులు, మహత్తరులు అనేవారు విషయాధిపతులు. ప్రతి విషయంలోను దేశాక్ష పటలాధికృత అధీనంలో ఒక కార్యాలయం ఉండేది. మాఠరుల శాసనాల్లో కుమార అమాత్య లనే ఉద్యోగుల ప్రస క్తి ఉంది.

పల్లవులరాజ్యం విస్తీర్ణంలో పెద్దదైనందున పాలనాయంత్రాంగం క్లిష్ట తరమై ఉద్యోగిబృందం పెద్దదిగా ఉండేది. వారు రాష్ట్రాలను పథము, రాష్ట్రికము - ఆంధ్ర పథము, కర్మరాష్ట్రికము, వెంగో రాష్ట్రికము, ముండక రాష్ట్రికము - అని వ్యవహరించినారు. రాష్ట్రాలపై సాధారణంగా రాకుమారులే పాలకులుగా ఉండేవారు. రాష్ట్రాన్ని భోగాలుగా, మాడబములుగా విభజించినారు. కర్మరాష్ట్రంలో కవచకారభోగం ఉండేది. మాడబికుడు మాడబంపై అధికారి. పల్లవ శాసనాల్లో ధాన్యకటకం, తాంబ్రాప (చేబ్రోలు), దశనపుర (దర్శి), మేన్మాతుర, పాలక్కడ తరచుగా కన్పిస్తున్నాయి. ధాన్యకటకం ఆంధ్రపథానికి; మిగిలినవి రాష్ట్రాలకో, మాడబాలకో కేంద్రాలని చెప్పవచ్చు. వీరి శాసనాల్లో కన్పించే ఉద్యోగుల అధికార విధులను స్పష్టంగా నిర్వచింపలేము. రథికులు రాష్ట్రోద్యోగులు, అమాచపదం రాష్ట్రామాత్యులనుద్దేశించింది. దేశాధికృత, ఆయుక్తక నియుక్తులు మండలాధిపతులు; అధ్యక్షులు, రాజవల్లభులు ప్రభుత్వ పర్యవేక్షకులు; రహస్యాధికృత బహుళా విశ్వాసామాత్యుడు. గుమిక, అరణ్యాధికృత అనేవారు స్థానిక సైనికోద్యోగులు. శాతవాహనులకాలంలో కూడ గుమిక ప్రస్తావన ఉంది. బహుళా సరిహద్దు రాష్ట్రాలపై నియమించిన సైనిక రాజప్రతినిధియే గుల్మికుడు. రాజశాసనాలను బహిరంగపరచే ఉద్యోగి శాసన

సమరాంతకుడు; మహాబలాధిక్కృత, దండనేత్ర శాసనాలు అమలుపరిచేవారు. పల్లవ, గోపల్లవులు గ్రామోద్యోగులు; బహుశా ఒకరు సంరక్షణ పేరి ప్రత్యేక ధర్మము.

ప్రభుత్వ ఆదాయానికి భూమిశిస్తుతోబాటు పెక్కు పన్నులుండేవి. ఉప్పు, పంచదారలపై పన్నులు విధించేవారు. వివిధవ్యాపారంలో వృత్తిపన్నుల ప్రసక్తి ఉంది. లోహ, చర్మకారులు, సాలీలు జూదగాండ్రు, మంగలివాండ్రు, దొమ్మర్లు కూడ వృత్తిపన్ను చెల్లించేవారు. వినోదగృహాలు పన్ను చెల్లించేవి. వివాహంలో ఇరుపక్షాలు పన్ను చెల్లించవలె. ప్రభుత్వోద్యోగులు పాలు, వెన్న, మజ్జిగ, పూలు, పండ్లు, కసవులను వసూలుచేసేవారు. నేరనిర్ణయానికి అగ్ని, జల, విష పరీక్షలుండేవి. వీనిని దివ్యములు అనేవారు న్యాయపీఠాపరుడైన మాధవవర్మకు "అవనిత వివిధ దివ్య" అనే బిరుదుండేది. దేశంలో సైనికులు, గూఢచారులు విచ్చలవిడిగా తిరిగేవారు. దండయాత్రల సందర్భంలో రాజశిబిరానికి అవసరమైన సదుపాయాలను ఆయా గ్రామ ప్రజలు చేయవలె. అందుచేతనే 'రాజసామీప్యం' ఈతిబాధలలో ఒకటిగా పేర్కొన్నాడు. ఇట్టి పరిస్థితులవల్ల నాటి ప్రజాజీవనం సుఖంగా ఉండేది కాదని తెలుస్తున్నది. రాజు లెంతవరకు ప్రజాహితైకతత్పరులో అనుమానాస్పదము.

సాంఘిక ఆర్థిక పరిస్థితులు

శాతవాహన యుగాంతానికి రోమన్ సామ్రాజ్యంతో వాణిజ్యం క్షీణించి పరిశ్రమలకు నష్టంవాటిల్లి వ్యవసాయంపై ప్రజానీకం దృష్టి మరలడంతో వివరీతమైన ఆర్థిక సాంఘిక పరిణామాలు జరిగినాయి. ప్రభుత్వాదాయానికి ప్రధాన సాధనమైనందున ప్రభువులు వ్యవసాయాభివృద్ధిపట్ల శ్రద్ధ వహించినారు. శ్రీచాంతమూలుడు అనేక హిరణ్యకోటి గోశతసహస్ర హలశతసహస్రప్రదాయి. కరికాలుడు పిరాకిసి సువర్ణముఖీ నదులమధ్య నడవులు చేదించి కొత్త గ్రామాలు, నగరాలు నిర్మించినాడు. త్రిలోచనపల్లవునకు 'అడవులు చేదించినవాడు' అనే అర్థం ఇచ్చే 'కాడువెట్టి' బిరుదం ఉంది. రాజులు బ్రాహ్మణులకు మతసంస్థలకు భూదానాలు విరివిగాచేసేవారు. అక్కడక్కడ బౌద్ధ సంస్థలకుగూడ భూదానాలు లభించినాయి. 'భూమిదానాత్పరం నాస్తి' అనేభావం ప్రచారమయింది. ఈ దేవ బ్రాహ్మణసామ్యాలను శూద్రులు సాగుచేసేవారు. అయితే దానశాసనాల చివర్లో కనిపించే వ్యాసగీతలు కొంత సాంఘిక సంఘర్షణను సూచిస్తున్నాయి. భూదానం నష్టపరచినవారికి ఇహంలో రాజదండన, మరణానంతరం రౌరవాదినరకప్రాప్తి అనే హెచ్చరికలవల్ల నాటి బ్రాహ్మణుల, ఇతర మతసంస్థల దానభూములకు ప్రజానీకం ఆటంకాలు కల్పించి ఉంటారనే అభిప్రాయం కలుగుతుంది.

"బ్రహ్మస్వం విషం ఘోరం, నవిషం విషముచ్యతే విషం ఏకాకినం హంతి బ్రహ్మస్వం పుత్ర పౌత్రికం" అంటూ బ్రాహ్మణులసొత్తు హరించినవారి వంశ నాశనం జరుగుతుందనే హెచ్చరిక కూడ జరిగింది క్రమంగా శూద్రులు స్వీయ ఆర్థికదుస్థితివల్ల నాటి పరిణామాలతో సమాధానపడి దేవబ్రాహ్మణ మాన్యాలను సాగుచేయసాగినారు. ఈ భూగ్రామదానాలు అష్టాదశపరిహారయుక్తంగా జరిగేవి. ఈ పరిహారాలవల్ల దానగ్రహీతలకు హక్కులు అధికారాలు సంక్రమించి ఆర్థికంగా రాజకీయంగా బలపడి వారు సాంఘికౌన్నత్యాన్ని సాధించగలిగేవారు. ఈ విధంగా గ్రామీణ ప్రాంతాల్లో రాజుకు రైతులకుమధ్య భూస్వామికవర్గం బలపడసాగింది.

ఐతే రాజ్యంలోని పంటపొలం యావత్తూ రాజుదే అనే మౌలిక భూస్వామ్య సూత్రం అమలులోలేదు. రాజక్షేత్రం పరిమితమై మిగిలిన పంటపొలం వ్యక్తులకుగాని గ్రామాలకుగాని సమిష్టిగా చెందేది రాజక్షేత్రాలకు వెలుపల భూమిని దానం చెయ్యాల్సి వచ్చినపుడు రాజు ఆ భూమిని కొని దానంచేసేవాడని ఉర్లాం శాసనంద్వారా తెలుస్తున్నది.

గ్రామాలలో చేతిపరిశ్రమలు జరుగుచున్నట్లు విజయపట్టి శాసనం సూచిస్తున్నది. కాని, ఇందలి ఉత్పత్తి ఉద్దేశ్యం గ్రామ అవసరాలను తీర్చడమేగాని దేశీయ విదేశీయ వాణిజ్యంగా కన్పించదు. శాతవాహన ఇక్ష్వాకు శాసనాల్లో తరచు కన్పించే నిగమ సభల, శెట్టిగహపతుల శ్రేణుల ప్రస్తావన ఈ యుగశాసనాల్లో లేకపోవడం విశేషం. గత యుగంలోని ద్రవ్యసంబంధమైన ఆర్థిక విధానం కూడ క్షీణించింది. ఇక్ష్వాకుల అనంతరం నాణేలు ముద్రించినవారు విష్ణుకుండులే. కాని, శాతవాహనుల నాటి పనితనం విష్ణుకుండుల నాణేలలో కన్పించదు. విష్ణుకుండుల నాణేలకుపయోగించిన లోహం కూడ చవక బారుది; రాగి మలామా చేసిన ఇనుము అని తెలుస్తున్నది. దీనివల్ల నాటి దేశ ఆర్థిక దుస్థితి స్పష్టమవుతున్నది పరిశ్రమలు, వాణిజ్యం క్షీణించడంతో ప్రాచీన నగరాలు, వానిని కలిపే రహదారులు నష్టపడినాయి. ఈ పరిణామాలవల్ల చైతన్యయుతమైన శాతవాహనయుగ నాగరిక జీవనవిధానం క్షీణించి, స్వయం పోషకమై, బాహ్యసంబంధాలు పరిమితమైన గ్రామీణ జీవితవిధానం పెరిగింది.

నాటికి వర్ణవ్యవస్థ ఇంకా ఘనీభవించలేదు. వైదికయుగంలో ప్రారంభమైన అటవిక వైదేశిక జాతుల సంస్కృతీకరణ కొనసాగింది. బృహత్పలాయనులు శకులని మైన పేర్కొన్నాము. అదే విధంగా పల్లవులకు భారద్వాజ గోత్రం ద్వారా అగ్నివర్ణంలోకి ప్రవేశం లభించింది. పల్లవులు వైదిక ధర్మం పట్ల ప్రత్యేకాభిమానం ప్రదర్శించడానికి, 'కలియుగ దోషావసన్న ధర్మోద్ధరణ సత్యసన్నద్ధ, అని చెప్పుకొనడానికి అదే కారణంగా భావించవచ్చు; అయితే

చిరకాలం క్షత్రియధర్మం అనుసరించినందుచేత క్షత్రియులైనారు. బ్రాహ్మణ ధర్మాన్నినిర్లక్ష్యం చేస్తున్నారనే నెపంతో పల్లవుమీద పెద్దపర్వతం ఎత్తిన కదంబ మయూర శర్మ సంతతివారు సయితం వర్మలైనారు. కదంబులు కూడ ప్రాయికంగా ఆటవిక జాతియేననే అభిప్రాయం వుంది. బ్రాహ్మణులు వేదవేదాంగ ధర్మశాస్త్రవిదులై యజన, యాజన, అధ్యయన, అధ్యాపన, దాన, ప్రతిగ్రహణ ఆనే షట్కర్మ నిరతులై వుండేవారు కాని, అధికాంశ ఇంద్రసివలె శస్త్రోపజీవులై ఉద్యోగ నిర్వాహకులైన బ్రాహ్మణులు సయితం లేకపోలేదు. ఆర్థికంగా బలపడి రాజకీయంగా ఉన్నతి సాధించినవారిలో బ్రహ్మత్వం మీద 'మోజు' ఆనాటికే ఏర్పడింది. విష్ణుకుండులు 'బ్రహ్మక్షత్రతేజోభృతాం'అని చెప్పుకొనడంలోను మాధవవర్మ పరమేష్ఠిత్వాన్ని సాధించినాడని చాటడంలోను ఆ తాపత్రయం ప్రతిఫలిస్తున్నది.శాలంకాయను కానుకొల్లు శాసనాలలో చతుర్వేదులైన రథకారుల ప్రస్తావన ఉంది. ధర్మశాస్త్రాలను అనుసరించి రథకారులు బ్రాహ్మణేతరులైన మిశ్రసంతతివారని తెలుస్తుంది. అయినప్పటి శాసనాంశాన్ని రెండు విధాలుగా సమర్థించవచ్చు. పూర్వకాలంలో బ్రాహ్మణులు సంగీత నాట్యాది శాస్త్రాలు శిల్పాగమాలు అభ్యసించి, విద్యార్థుల కాయిా శాస్త్రాలు బోధిస్తూ ఆయా కృషులను పర్యవేక్షణచేస్తూ ఉండేవారు. ఈ చతుర్వేద రథకారులు అట్టి బ్రాహ్మణులయి వుండవచ్చు. లేదా తమ వృత్తికి నాడున్న రాజకీయ ప్రాముఖ్యం వల్ల ఆర్థికోన్నతి సాధించి తద్వారా బ్రహ్మత్వం పొందిన రథకారవృత్తులవారై యుండవచ్చును. ఇక వైశ్య శూద్ర వర్ణాలను గురించి నాటి శాసనాల్లో వర్తమానం మృగ్యమే!

మత పరిణామాలు

శాతవాహనాస్తమయం వైదికమతోద్ధరణోద్యమంలో జరిగినట్లు చూచినాము. ఇక్ష్వాకు వంశస్థాపకుడైన శ్రీశాంతమూలుడు అశ్వమేధాది వైదికకర్మలొనర్చి బ్రాహ్మణమతోద్ధారకుడైనాడు. అతని కాలంలో శ్రీపర్వత బౌద్ధక్షేత్రానికి కొంత వైన్యత వాటిల్లి వుంటుంది. ఇక్ష్వాకు అంతఃపురాంగనలు బౌద్ధమతాభిమానులు కావడంవల్ల శాంతమూలుని తరువాతి రాజులు బౌద్ధం పట్ల సహనం వహించినారు. అందుచే బౌద్ధం పునరభ్యుదయించింది. ఇక్ష్వాకుల బౌద్ధ మతాదరణయే వారి పతనహేతువైనట్లు చెప్పవచ్చు. 'వీర బ్రాహ్మణ మతాభిమానులైన పల్లవ బృహత్పలాయన విజృంభణకు ఇక్ష్వాకులు బలి అయినారు. ఇక్ష్వాకుల అనంతరం శ్రీపర్వతప్రాంతాన్ని ఏలినవారు పల్లవులే. పల్లవ బృహత్పలాయన శాలంకాయన విష్ణుకుండి వంశస్థులు వైదిక మతోద్ధరణమే రాజధర్మమని భావించినట్లు కన్పిస్తుంది. పల్లవులు ధర్మమహారాజ బిరుదం ధరించినారు. ఈ చుట్టాలలో పరమబ్రహ్మణ్యులు తరచు కన్పిస్తారు విష్ణుకుండుల

కాలంలో వైదికధర్మనిష్ఠ పరాకాష్టనందుకొన్నది. మాధవవర్మ ఏకాదశాశ్వ మేధావబృధస్నానముచే జగత్కల్మషాన్ని ప్రక్షాళనం చేసినాడట! సువర్ణ, పౌండరీక పురుషమేధ, సర్వమేధ ప్రాధిరాజ్య ప్రాజాపత్య రాజసూయాది అనేక దుష్కరక్రతువు లొనర్చినాడు. ఈతడు మూర్తీభవించిన వైదికకర్మనిష్ఠ వలె నున్నాడు సువర్ణగర్భ మహాదానాలు ఈ యుగంలో తరచూ కన్పిస్తాయి. బహుశా ఇవి మతాంతీకరణ లేక పవిత్రీకరణ క్రతువులయి వుంటాయి.

అయితే, శాతవాహన యుగానికే వైదికమతం పౌరాణిక మతంగా పరివర్తన చెందసాగింది. పౌరాణిక మతానికి శివ లేక విష్ణు ఆరాధన, దానధర్మాలు, తీర్థాటన ముఖ్యమైనవి. ఈ యుగానికి పౌరాణిక మతశాఖలయిన శైవ వైష్ణవాలు జనాదరణ పొందినాయి. ఇవి శాతవాహన యుగంలోనే ప్రారంభమయినాయి. విజయపురిలో శివునకు, విష్ణునకు, శక్తికి, మహాసేనునకు ఆలయాలున్నాయి. 'హిందూ' మతంలోని షణ్మతాలకు వీరు కేంద్రాలు. నాటి రాజులలో పరమ మాహేశ్వరులు, పరమభాగవతులు ఉన్నారు. వైష్ణవం కంటే ఆంధ్రదేశంలో శైవమే ప్రాచుర్యం వహించినట్లు కన్పిస్తుంది ఇక్ష్వాకులు శైవులు; మహేశ్వరుడు బృహత్పలాయనులు ఇష్టదైవం; శాలంకాయనులు వృషభలాంఛనులు. విష్ణు కుండులలో ఇంద్రభట్టారక, విక్రమేంద్రవర్మలు (చిక్కుళ్ళ శా.) పరమ మాహేశ్వరులు. తూర్పుగంగులు గోకర్ణమహేశ్వరుని ఆరాధించినారు. శివునితో బాటు స్కంధ గణపతి ఆరాధన ఎక్కువయిందనడానికి నాటి స్కంధవర్మ, హస్తివర్మ అనే పేరులే నిదర్శనం రుద్రజ్ఞ, నందిజ్ఞ, శివస్కంధ, రుద్రపురుష దత్త పేర్లు తరచుగా కన్పిస్తాయి. విజయపురిలో, చేబ్రోలులో మహాసేనాలయాలు వెలసినాయి. పృథ్వీమూలుడు పరమమాహేశ్వరుడనని చెప్పుకున్నాడు అమరావతీ శిల్పాలలోనే గజముఖయక్షుడు కన్పిస్తాడు. మాధవ వర్మ (క్రీ. శ. 500) గణపతి ప్రతిష్ఠ చేసినట్లు వేల్పూరు శిలాశాసనం నుండి తెలుస్తున్నది. మృతులైనవారిపేర బాణలిండాలు వేయసాగినారు; అంటే లయకారుడుగా మహేశ్వరునకు మూర్తి గుర్తింపు వచ్చింది. వైష్ణవుడైన సూర్యునకు శివునితో పొత్తు కుదిరింది. మహేశ్వరులైన శాలంకాయనులు చిత్రరథస్వామి భక్తులు. సౌరపురాణం శివసూర్యులకు అభేదం సూచిస్తున్నది.

శైవంతో ఇంచుమించు సమంగా వైష్ణవం ప్రచారమయింది. ఇక్ష్వాకుల కాలంలోనే విజయపురిలో అష్టభుజస్వామిని ఆటీకులు నెలకొల్పినారుగదా! భాగవత పురాణం ప్రకారం దశుడు పునర్జీవితుడైన వెంటనే నారాయణుని విరాట స్వరూపాన్ని అష్టభుజస్వామిగా కీర్తించినాడు. పల్లవులలోని సింహవర్మ సింహవిష్ణు, విష్ణుగోపుడుమాటు వైష్ణవములే పల్లవులు కుందుకూరులో విష్ణుహర దేవాలయాన్ని దాలూరులో కులిమహాతారకనారాయణ ఆలయాన్ని నిర్మించి

పోషించినారు. శాలంకాయనులలో రెండో హస్తివర్మ రెండో నందివర్మ పరమ భాగవతులు. నందివర్మ త్రైకూటక రాజులైన [illegible]ష్ణగృహస్వామి భక్తుడు. హస్తి వర్మ "భగవన్నారాయణ చరణారవింద రజోవగుణ్ఠిత శిరస్కుడు." విష్ణుకుండులలో పరమమాహేశ్వరులిద్దరు మినహాయించి మిగిలిన వారందరూ వైష్ణవులే! విష్ణుని అవతారాలలో ముఖ్యంగా నరసింహ' త్రివిక్రమ, రామ, కృష్ణ అవతారాలు జనాదరణ పొందినట్లు ఉండవల్లి, మొగల్‌రాజపురం గుహాశిల్పాలు సాక్ష్యము. శ్రీ పర్వతస్వామి విష్ణుమూర్తి తొమ్మిదో అవతారమని చెప్పినాముగదా! కొండ మోటు నరసింహశిల్పం (క్రీ శ 400 ప్రాంతము) లోని వృష్ణిపీఠుల శిల్పాలవల్ల వ్యూహారాధన ప్రాచుర్యం వహించిందని చెప్పవచ్చు.

శైవవైష్ణవాలతోబాటు శక్తి ఆరాధన జరిగిందనడానికి నాగార్జునకొండలో బయల్పడిన హారీతిదేవాలయము, కొణిదెన, పెదముడియం శిల్పఫలకాలు నిదర్శనం. దేవాలయాలలో సప్తమాతృకలను నెలకొల్పి ఆరాధించేవారు. బేజర్లలో చాల ప్రాచీనములైన సప్తమాతృకాశిల్పాలున్నాయి. శైవవైష్ణవశక్తి మతాలు ప్రచారమైనప్పటికీ శాఖాభేదాలు విజృంభించలేదు. రాజులు స్వీయాభిమానాలకు అనుగుణంగా శైవ వైష్ణవాలను అనుసరించినారు గాని అన్యమతాలను పీడింపలేదు. ఈ సమరస దృష్టి శాలంకాయనహస్తివర్మ ధరించిన "వివిధ ధర్మప్రథానస్య" అనే బిరుదంలో స్పష్టమవుతుంది. అంతేగాక, పెదముడియంలో లభించిన శిల్ప ఫలకం నుండి నాడు భిన్నమత శాఖలమధ్య సామరస్యం ఉందని, పౌరాణిక ఆగమగాథలు స్పష్టరూపాన్ని ధరించి ప్రచారమైనాయని తెలుస్తున్నది. ఇటీవల కొణిదెనలో లభ్యమైన శిల్పంలోకూడ బ్రహ్మావిష్ణు శివలింగాలు దేవి ఉన్నాయి. ఈ శిల్పంకూడ త్రిమూర్తి ఆరాధనకు శాఖాసామరస్యానికి నిదర్శనంగా చెప్పవచ్చు.

దేవాలయం మతానికి కేంద్రం కాసాగింది. ఇక్ష్వాకుల కాలంనుండి విజయపురిలో ఆలయాలు నిర్మించినారు. వారి కాలానివే కొన్ని దేవాలయాలు కర్నూలు జిల్లా వీరాపురంలో ఇటీవల బయల్పడినాయి. పల్లవులు శాలంకాయనులు, విష్ణుకుండులు ఆలయాలు నిర్మించినట్లు చెప్పుకున్నారు ప్రాచీన ఆచారమైన తీర్థాటనం బహుళప్రచారం పొందింది. క్షేత్రాలలో దానధర్మాలు చేసేవారు. విజయపురి గొప్ప 'హిందూ' క్షేత్రం. ఆచట హారీతి ఆలయంలో సంతానం కాంక్షించిన స్త్రీలు గాజులు దానం చేసినట్లు తెలుస్తుంది. నేటికీ ఈ ఆచారం ఉందిగదా! మంచికల్లు శాసనం త్రైర్థికులకు ప్రస్తావిస్తున్నది. విజయపురి వలె వేల్పూరుకూడ బౌద్ధులకు హిందువులకు గూడ గొప్ప క్షేత్రం. ఆచట భూతగ్రాహకస్వామి (యముడు) కి గూడ ఆలయం ఉండేది. మాధవర్మ ఆచటనే గణపతి ప్రతిష్ట

చేసినాడు. తూర్పుగంగుల గోకర్ణేశ్వరం నేటి ముఖలింగానికి నామాంతరమని కొందరి అభిప్రాయం.

బ్రాహ్మణ పునరుద్ధరణ ఫలితంగా బౌద్ధం క్షీణించిందిగాని మాసిపోలేదు. ఇక్ష్వాకుల కాలంలోని బౌద్ధవిజృంభణ తాత్కాలికమే అయింది. అనంతర రాజ వంశాలలో బౌద్ధాన్ని పోషించినవారు అరుదు. విష్ణుకుండి గోవిందశర్మ మహా రాణి పరమభట్టారికా మహాదేవి ఒక విహారం నిర్మించగా దానికి గోవిందవర్మ భూదానం చేసినాడు. గుణపాల పురాధీశుడైన పృథ్వీమూలుడు అతని కుమారుడైన హరివర్మ బౌద్ధ జైన సంస్థలకు భూదానాలు చేసినారు. ఇంతకు మినహా బౌద్ధ సంస్థలు ఈ యుగంలో పొందిన పోషణను గురించిన సాక్ష్యంలేదు. ఈ పరిణామానికి బ్రాహ్మణ పునరుద్ధరణతోపాటు నాటి ఆర్థిక పరిణామాలు చాలావరకు కారణం. నాటి వరకు బౌద్ధాన్ని పోషించినవారిలో అధికులు. వర్తకులు, చేతి వనులవారు. వైన విధించిన ఆర్థిక పరిణామాలవల్ల శ్రేష్ఠులు నిర్ధనులు కావడంతో బౌద్ధానికి పోషణ క్షీణించింది. బౌద్ధులలో బహుశ్రుతీయ, పూర్వ శైల, అపరశైల, రాజగిరిక, సిద్ధార్థక శాఖ లేర్పడి ఐకమత్యం నశించింది. మహాయానమతం వర్ధిల్లడంతో బౌద్ధం వ్యక్తిత్వాన్ని కోల్పోయింది. విహారాలలో ధూపదీపాలతో పూజాదికాలు పెరిగి దేవాలయాలకు వానికి భేదం సన్నగిల్లింది. క్రమంగా బౌద్ధులు ప్రాకృతభాషను వీడి సంస్కృతంలో గ్రంథరచన పాగించి ప్రజలకు దూరమైనారు. ఈ యుగంలో భావవివేకునివంటి దార్శనికాచార్యులు లేకపోలేదు. భావవివేకుడు ధాన్యకటకవాసి. దిఙ్నాగుడు సయితం కొంతకాలం వేంగి సమీపంలో ఉన్నాడని ప్రసిద్ధి. కాని వీరు మతప్రచారంకంటె తాత్త్విక చింతనలోనే కాలంగడిపినట్లు కన్పిస్తుంది. జనాదరణ తగ్గుతున్న ఈ సమయంలో అమానుషశక్తులను సాధించి ప్రజాదరణ పొందాలనే ఆసక్తితో బౌద్ధులు తాంత్రిక విద్యల నాశ్రయించడం ఫలితంగా మహాయానం వజ్రయానానికి దారితీసింది. వజ్రయానానికి సయితం జన్మభూమి ఆంధ్రదేశమే. బుద్ధుడే కాలచక్రతంత్రాన్ని ధాన్యకటకంలో బోధించినాడని, దశబలుడు (బుద్ధుడు) ధారణులను నిక్షిప్తం చేసినందునే "ధారణికోట" అనే పేరు వచ్చిందని గాథలు ప్రచారంలో ఉన్నాయి. ధాన్యకటకానికి వజ్రపర్వతం అనే పేరున్నట్లు సింహళ గ్రంథాలనుండి తెలుస్తున్నది. ధాన్యకటక సమీపంలోని కొండగుహలో వజ్రపాణి అర్చన జరుగుతోందని ధారణులు (మంత్రాలు) తయారు చేస్తారని హుయన్‌సాంగ్ వ్రాసినాడు. వజ్రయాన సిద్ధాంత కర్తయైన సిద్ధనాగార్జునుడు ఆంధ్రదేశవాసి అని రామిరెడ్డి పల్లి శాసనంవల్ల తెలుస్తున్నది. ధాన్యకటకం, సంఖరం, రామతీర్థం, శాలి

హుండాలు వజ్రయాన కేంద్రాలయినవనడానికి ఆ క్షేత్రాలలో దొరికిన వజ్రయానప్రతిమలే నిదర్శనం. వజ్రాయానం ప్రబలడంతో నైతికంగా సీరసించి బౌద్ధం జనాదరణ పూర్తిగా కోల్పోవడంతో బౌద్ధక్షేత్రాలు నిర్జనం కాసాగినాయి.

విద్యలు, వాఙ్మయము

బ్రాహ్మణమత పెజ్జృంభణతో సంస్కృత భాషకు, వైదిక విద్యలకు పోషణ లభించింది. ఇక్ష్వాకుల కాలంలోనే శాసనాల్లో సంస్కృతాన్ని వాడడం ప్రారంభమయింది. పంచదాసర, వంశస్థ మొదలైన వృత్తాలున్నాయి. వారి రతనానంతరం రెండు మూడు దశాబ్దాలకే శాసనాల్లో ప్రాకృతం స్థానాన్ని సంస్కృతం ఆక్రమించింది. నాటిరాజులు విద్యాభిమానులు, స్వయంగా విద్వాంసులు. వారిలో సర్వ శాస్త్రార్థ తత్వజ్ఞులు, మహాకవులు, వ్యాకరణ ఛందోశాస్త్ర కోవిదులు ఉన్నారు. ఘటికలనే పేర కళాశాలలు స్థాపించి పోషించినారు. వేంగి, కాంచి విద్యాకేంద్రాలయినాయి. శాసనాల్లో ఇందుపూరు ఘటిక (తుమ్మెయనూరు శాసనం), అనంతపురం జిల్లా హెంజేరులోని నొసం(లం)బేశ్వరాయ ఘటిక, అళనపురాస్థాన ఘటికల ప్రసక్తి వుంది. ధాన్యకటకం బౌద్ధవిద్యాలయమైనట్లు పల్లవసింహవర్మ అమరావతీ శిలాశాసనంద్వారా తెలుస్తున్నది. ఘటికలలో చతుర్దశవిద్యలు బోధించేవారు (అంగానివేదశ్చత్వారో మీమాంసాన్యాయ విస్తరాః ధర్మశాస్త్రం పురాణంచ విద్యాహేతు చతుర్దశ.) నాటి బ్రహ్మణుల్లో ద్వివేదులు, చతుర్వేదులు, చతుష్షష్టి కళాకోవిదులు ఉన్నారు. పొలుమూరు శాసనం పేర్కొన్న శివశర్మ చతుర్వేదపారంగతుడు. పృథ్వీమహారాజు తాండివాడ శాసనంలోని భవశర్మ వేదవేదాంగ న్యాయయోగ ఉపనిషత్తులతోబాటు 3000 విద్యలు, 20 వ్యాఖ్యానాలు ఆధ్యయనం చేసినాడు. అతని తండ్రి పృథ్వీశర్మ త్రిసహస్రవిద్యల అధ్యయన అధ్యాపనలో నిమగ్నుడైనవాడట. ఈ త్రిసహస్ర విద్యలేవో నిరూపించడానికి ఆధారం లేదు. లిఖితపూర్వకంగా లేనందున ఆ విద్యలన్నీ నశించినాయి.

ఈ యుగం భాషాచరిత్రలో మిక్కిలి ఆసక్తిదాయకమైన అంశం తెలుగు పరిణామం. ఇక్ష్వాకుల పేర్లలో విహువల, అనిక్కి, బాపి, అడవి, రెమ్మణక అనేవి తెలుగు పేర్లని చెప్పడానికి సందేహించనక్కరలేదు. విష్ణుకుండుల శాసనాల్లోనే ఆంధ్రపదాలు కన్పిస్తున్నాయి. చిక్కుళ్ళ శాసనంలో 'పిజయరాజ్య సంవత్సరంబుళ్' అనే ప్రయోగం కన్పిస్తుంది. అంతకు ముందు కాలానికి చెందిన అమరావతీ శాసనంలో 'నాగబు' అనే పదం కన్పిస్తుంది కాబట్టి శాతవాహనుల కాలంనాటి 'దేశి' తత్సమ తద్భవాలను చేర్చుకొని

విస్తరించినట్లు స్పష్టమవుతున్నది. విష్ణుకుండి మాధవవర్మ "జనాశ్రయచ్ఛందో విచ్ఛిత్తి" ప్రాసినాడని అందులో సీసము (శిక్షకం), ద్విపద, త్రిపద అనే దేశి ఛందముల వివరణ ఉన్నట్లు ప్రసిద్ధి. గీత పద్యం చివర్లో ఉన్న సీస పద్యాలలో వీడు రకాలు వర్ణింపబడినాయట! తెలుగు పరిణామంలో రేనాటిచోడ యుగం మరొక ముఖ్య ఘట్టం. వారి శాసనాలలో చాల భాగం తెలుగులో ఉన్నాయి. వానిలో పుణ్యకుమారుని పొట్లదుర్తి శాసనం నాటి తెలుగు స్వరూపాన్ని, సంస్కృతీకరణకు ప్రమాణాన్ని గ్రహించడానికి ఉపకరిస్తున్నది.

భాషతోబాటు లిపికూడ పరిణామం చెందింది. ఇక్ష్వాకులు బ్రాహ్మీలిపినే వాడినారు. నాగార్జునకొండ శిల్పాలెంతటి సర్వాంగ సుందరాలో నాటి లిపి కూడ అంతటి మనోహరస్వరూపం సంతరించుకొన్నది. గుండ్రని అక్షరాల తెలుగు లిపికి నాగార్జునకొండ శిల్పులే ఆకృతి నేర్పరచినాడనడంలో సందేహం లేదు. క్రమంగా చాళుక్య యుగానికి తెలుగు లిపి నేటి స్వరూపానికి సన్నిహితమయింది.

నిర్మాణాలు

ఈ యుగ నిర్మాణాలలో చాల వైవిధ్యం గోచరిస్తున్నది. నాగార్జునకొండ తవ్వకాలలో విజయపురికి ఉండిన ప్రాకారాలు, ఆగడ్త, కోటలోపలి పెక్కు భవనాలు బయల్పడినాయి. పర్వతశ్రేణులను కలుపుతూ మూడువైపుల నున్న రక్షణశ్రేణులు మరోవైపున కృష్ణానదితో విజయపురి బలిష్టమైన దుర్గంగా ఉండేది. కూర్మకుండము అవబృథస్నానవాటికతోటి అశ్వమేధవేదిక శ్రీచాంతమూలుని కాలం నాటిదని వేరే చెప్పనక్కరలేదు. దీని సమీపంలోని కట్టడాలు రాజప్రాసాదమై యుండవచ్చు. మిగిలిన నిర్మాణాలలో ప్రేక్షాగారము బహిరంగ ప్రదర్శనశాల ప్రసిద్ధమైనది మిక్కిలి క్లిష్టమైన ఈ ప్రదర్శనశాల నిర్మాణంలో రోమన్ నిపుణులు సహాయపడి ఉంటారు. ఇతర నగరాలలో వేంగి, లెందలూరు, అమరపురి (వేల్పూరు), తాంబ్రాప, కందారపురం, పాలక్కడ ముఖ్యమైనవి. వీనిలో ప్రాకార రక్షణ శ్రేణులుగాని ప్రాసాదాలుగాని బయల్పడలేదు. అవి నామమాత్రములైన నగరాలై యుండవచ్చును.

ఇక్ష్వాకుల కాలంలో శ్రీపర్వతం, జగ్గయ్యపేట, రామిరెడ్డిపల్లి, చినగంజాం వంటి బౌద్ధక్షేత్రాలలో స్తూపవిహార మంటపాదుల నిర్మాణం జరిగింది. క్రమంగా బౌద్ధనిర్మాణాలు అరుదై క్షీణించిపోయినాయి.

ఎహువల చాంతమూలుని కాలంనుండి (క్రీ.శ. 275 ప్రాంతం) దేవాలయ నిర్మాణం ముమ్మరంగా సాగింది. నాగార్జునకొండలోనే కార్తికేయ, పుష్పభద్ర, హారీతి అష్టభుజస్వామి, కుబేర నవగ్రహ ఆలయశిధిలాలు బయల్పడినాయి.

మంచికల్లు, ఏలేశ్వరం, వేబ్బూరు, హాలంపురి, వేంగి మొదలైన తీర్థాలలో ఆలయాలు వెలసినాయి. కొన్నిచోట్ల బౌద్ధుల చైత్యాలయాలను హిందూ ఆలయాలుగా మార్చినారు. చేజర్ల (గుంటూరుజిల్లా)లోని నేటి కపోతేశ్వరాలయం చైత్యాలయమేనని ప్రతీతి. నాగార్జునకొండ శిధిలాలనుబట్టి గర్భగుడి, అంతరాళం, మంటపం, ధ్వజస్తంభం, ప్రాకారం అనే విభాగాలతో దేవాలయ వాస్తువు పరిపుష్టమైనదని, ఆ ఆలయాలను ఆగమోక్తపద్ధతి ప్రకారం నిర్మించినారని తెలుస్తుంది. ఏలేశ్వరం, చేజర్ల, ఉండవల్లిలో నున్న ఉద్దేశిక ఆలయాలను (ఆలయ నమూనాలను) బట్టి నాటి ఆలయాలకు వృత్త, శాలా, (గజపృష్ఠ) శిఖరాలుండేవని, వృత్త శిఖరాలు ద్రావిడశైలిలో ఏకతలములై శిఖరముఖంలో చైత్యవాతాయనాలంకరణ ఉండేదని గ్రహిస్తున్నాము.

బొజ్జన్నకొండ, మొగల్‌రాజపురం, విజయవాడ, ఉండపల్లి, భైరవకొండ గుహాలయాలు ఈ కాలానివే. బొజ్జన్నకొండ బౌద్ధక్షేత్రం. ఇక్కడ దొరికిన గుప్త రాజుల నాణెంవల్ల ఈ క్షేత్రం నాలుగైదు శతాబ్దాలలో ప్రసిద్ధివహించిందని చెప్పవచ్చు. భూమి స్పర్శముద్రలతో బుద్ధప్రతిమలు పూజావస్తువులుగా ఉన్న ఈ మహాయాన బౌద్ధాలయాలలో వజ్రాయాన చిహ్నాలు సయితం కన్పిస్తాయి. ఈ కొండ సమీపంలోనే లింగాలమెట్ట ఉంది. ఇచ్చటి కొండను భక్తులు అనేక ఉద్దేశికస్తూపాలుగా మలచివేసినారు ఈ క్షేత్రమే నమూనాగా జావాలోని బోరోబుదురు నిర్మాణమైనదని ఒక అభిప్రాయం (శ్రీ కె.ఆర్ సుబ్రమణ్యం.)

మొగల్‌రాజపురంలోని ఐదు గుహలలో మూడు గుహలు అతిసామాన్యమైనవి. నాలుగోది దుర్గగుహ. దీనిలో వెనుకగోడపై అర్ధనారీశ్వరమూర్తిని చెక్కినారు. ఐదోది శివతాండవ గుహ మిగిలిన గుహలకంటె పెద్దది, అందమైనది. స్తంభ మంటపానికి వెనుకనున్న మూడు గర్భ గుహలు బహుశా త్రిమూర్తులకు అంకితము. ఐదో గుహాముఖంపై నటరాజ విగ్రహంవల్ల ఈ గుహ కాపేరు వచ్చింది. ఈ శిల్పం చాలాపరకు శిధిలమయింది. కపోతం మీది కూడులలో దేవీసహితులైన త్రిమూర్తులున్నారు. బెజవాడ దుర్గం కొండకు దిగువున "అక్కన్న మాదన్న" గుహలు చాలా శిధిలావస్థలో నున్నాయి. పీనికి ఎగువనున్న పెద్ద గుహ సైతం త్రిమూర్తులకు అంకితమే. కాని, ఇందులో క్రీ.శ. రెండు మూడు శతాబ్దాల లిపిలోనున్న శాసనం ఈ గుహ చాలా ప్రాచీనమైనదనడానికి నిదర్శనం. బహుశా ఇది బౌద్ధుల, జైనుల విహారమై, తరువాత 5, 6 శతాబ్దాలలో హిందుశిల్పాక్రమించి వుంటారు. ఈ త్రిమూర్తి గుహలు నాటి హిందూమతంలోని సామరస్యానికి నిదర్శనము.

ఉండవల్లిలోని మూడు గుహలలో అనంతశాయిగుడి అనే పేర మధ్యస్థమై యున్న గుహ పెద్దది. ముఖ్యమయింది. ఇది నాలుగు అంతస్తుల గంభీర నిర్మాణం. రెండో అంతస్తులో కుడివైపు చివరిభాగంలో ఉన్న పెద్ద అనంతశాయి విగ్రహంవల్ల దీనికి పేరు వచ్చింది. దీని నిర్మాణం పల్లవుల మహామల్లపుర రాతిరథాలననుకరించిందనే అభిప్రాయంతో అంగీకరించేవారు నేడు అరుదు క్రీ.పూ. 2 వ శతాబ్దిలో గుంటువల్లిలో ప్రారంభమైన గుహావాస్తువు ఉండవల్లిలో పరిపక్వతనందడమేగాక పల్లవుల శైలికి వరవడి పెట్టిందని చాలామంది (శ్రీ గంగూలీ, శ్రీ శివరామమూర్తి) అభిప్రాయం. విష్ణుకుండుల నాణేలపై కన్పించే సింహం ప్రతిరూపం ఈ గుహాలయ స్తంభాలపై ప్రత్యక్షమవుతున్నది గుహాముఖంపై క్రీ.శ. 6వ శతాబ్ది లిపిలో 'ఉత్పత్తిపిడుగు' అనే లేఖనం ఉంది స్తంభాస్థూలత వల్లవనిర్మాణంకంటే ప్రాచీనమని స్పష్టం చేస్తున్నది. అందుచే ఇది విష్ణుకుండుల నిర్మాణమని నిర్ణయించవచ్చు. ఉత్పత్తిపిడుగు అనేది గుహాలు తవ్విన శిల్పులశ్రేణి పేరై యుండవచ్చు. ముఖ్యంగా రెండో అంతస్తులోని స్తంభాలపై విష్ణుమూర్తి అవతారగాథలు, రామాయణ, భాగవతగాథలు, లింగోద్భవగాథ శిల్పీకరించినారు కింది అంతస్తు అసంపూర్తిగా వదిలివేసినారు. విష్ణుకుండివంశం అంతరించి తీరాంధ్రం చాళుక్యుల వశం కావడమే అందుకు కారణమై యుండవచ్చు.

భైరవకొండ (నెల్లూరుజిల్లా) లో ఎన్మిది గుహాలయాలున్నాయి. ఇవి అన్నీ శివునకు అంకితాలే. ఇందులో కుంభశీర్షాలతోనున్న సింహపాద స్తంభాలు వల్లవ శిల్ప సంప్రదాయ ప్రభావాన్ని ప్రదర్శిస్తున్నాయి. ఇది రేనాటిచోడుల పోషణలో క్రీ శ. 7, 8 శతాబ్దాలలో తయారయినాయి

అమరావతీ శిల్పరీతి నాగార్జునకొండ బౌద్ధ శిల్పాలలో పరిపుష్టి నందింది. నాగార్జునకొండలో పెక్కు స్తూపశిధిలాలనుండి శిల్పాలు లభించినాయి. ఇక 'హిందూ' శిల్పసంప్రదాయం శాతవాహన యుగంలోనే ప్రారంభమయింది. గుడిమల్లంలోని శివ (ముఖ) లింగం క్రీ.పూ. రెండువందల నాటిదని విమర్శకుల నిర్ణయం.నాగార్జునకొండలో మహాసేన, శక్తి, విగ్రహాలు దొరికినాయి. క్రమంగా ఇతిహాస పురాణ గాథల శిల్పాలు దేవాలయాలలో వెలయసాగినాయి. కొండమోటు నరసింహశిల్పంలోను (క్రీ.శ. 400 ప్రాంతం), ఉండవల్లి గుహాలయ శిల్పాలలోను నాగార్జునకొండ రీతి ప్రతిఫలిస్తున్నది. క్రమంగా శిల్పంలో నాగార్జునకొండశిల్పంలో కన్పించే సౌకుమార్యం,సహజత్వం కొరవడసాగినాయి.